

Margaret Fell, *Women's Speaking Justified and Other Pamphlets*, ed. Jane Donawerth, Rebecca M. Lush, Toronto 2018, Iter Press (The Other Voice in Early Modern Europe. The Toronto Series, vol. 65; Medieval and Renaissance Texts and Studies, vol. 538), ss. XX, 223

Ideą serii wydawniczej The Other Voice in Early Modern Europe jest popularyzacja twórczości pisarskiej kobiet wypowiadających się w obronie swoich praw. Jak zwracają uwagę redaktorzy serii, do tej pory słyszalny był wyłącznie „pierwszy głos” – niewielkiej grupy wykształconych mężczyzn, stąd warto upowszechnić „drugi głos” – kobiet podnoszących kwestie dyskryminacji płciowej, potrzeby edukacji dziewcząt, równego traktowania kobiet, ich prawa do działalności publicznej, intelektualnej, religijnej. W ramach serii wydawana jest kobieca twórczość obejmująca różne gatunki literackie, powstała w okresie od XV do XVIII w. Dzieła w językach wernakularnych oraz po łacinie tłumaczone są na język angielski, a pozycje anglojęzyczne poddawane modernizacji. Do polskiej (i nie tylko) świadomości historycznej kobieca perspektywa przebija się bardzo powoli, tym ważniejsza jest popularyzacja tego rodzaju przedsięwzięć. Od 1996 r. w ramach The Other Voice in Early Modern Europe opublikowano 134 tomy (60 wydano w Chicago, kolejne – od 2009 r. – w Toronto), a w przygotowaniu jest jeszcze kilkadziesiąt pozycji. Należy wspomnieć, że wydano także tłumaczenia dzieł kilku Polek – Franciszki Urszuli Radziwiłłowej¹ i Anny Stanisławskiej², a w opracowaniu jest pamiętnik z podróży lekarki Reginy Salomei Pilsztynowej. Warto podkreślić, że edycje źródłowe udostępniane w ramach omawianej serii są ważne nie tylko z punktu widzenia historii kobiet, lecz także historii myśli, literatury, edukacji, kultury czy nauki. Badacze historii protestantyzmu również powinni śledzić nowości serii – w ostatnich latach wydano m.in. opis prześladowań francuskich hugenotów z perspektywy trzech kobiet³, prorocтва Anny Trapnel, członkini

¹ F. U. Radziwiłłowa, *Selected Drama and Verse*, ed. P. J. Corness, B. Judkowiak, A. Zwierzyńska-Coldicott, trans. P. J. Corness, Toronto 2015 (The Other Voice in Early Modern Europe. The Toronto Series, vol. 37; Medieval and Renaissance Texts and Studies, vol. 478).

² A. Stanisławska, *Orphan Girl. A Transaction, or An Account of the Entire Life of an Orphan Girl by Way of Plaintful Threnodies in the Year 1685. The Aesop Episode*, ed. i transl. B. Keane, Toronto 2016 (The Other Voice in Early Modern Europe. The Toronto Series, vol. 45; Medieval and Renaissance Texts and Studies, vol. 492).

³ Ch. A. Duplessis-Mornay, A. de Chauffepié, A. M. Petit Du Noyer, *The Huguenot Experience of Persecution and Exile. Three Women's Stories*, ed. C. H. Winn, trans. L. King, C. H. Winn, Toronto 2019 (The Other Voice in Early Modern Europe. The Toronto Series, vol. 68; Medieval and Renaissance Texts and Studies, vol. 560).

radykalnego ruchu Piątej Monarchii⁴, omawiane poniżej pisma „matki kwakryzmu” – Margaret Fell Fox, a także osobną edycję pism pozostałych aktywistek Towarzystwa Przyjaciół⁵.

Margaret Fell (1614–1702) była współzałożycielką, publicystką i liderką wspólnoty religijnej Towarzystwa Przyjaciół (Society of Friends), zwanych popularnie kwakrami. Urodzona w zamożnej rodzinie Askew na północy Anglii, wyszła za mąż za uznanego prawnika i członka parlamentu Thomasa Fella, z którym miała dziewięcioro dzieci. Margaret zawsze poszukiwała głębszego przeżycia duchowego, nie odnajdując się w oficjalnej religijności Kościoła anglikańskiego. W 1652 r. gościła wędrownego kaznodzieję George’a Foxa (twórcę kwakryzmu), który przekonał ją, jej siedem córek i służbę, by nawróciły się ku Światłu. Mąż Margaret nie dołączył do ruchu, ale zezwolił na spotkania Przyjaciół w posiadłości Fellów – Swarthmoor Hall. Margaret rozpoczęła aktywną działalność organizatorską, kaznodziejską i publicystyczną. W czasach protektoratu Cromwella opozycyjne wobec anglikanizmu radykalne odłamy protestantyzmu rozkwitały. Towarzystwo Przyjaciół do 1660 r. liczyło już 30–40 tys. członków. Pod koniec lat pięćdziesiątych Margaret straciła ukochanego męża, a wraz z nim pozycję społeczną i wsparcie, które oferował kwakrom jako uznany prawnik, co miało duże znaczenie w nadchodzących dla Towarzystwa ciężkich latach. Wraz z restauracją Stuartów nasiliły się prześladowania kwakrów. Margaret otwarcie występowała w obronie Towarzystwa i kilkakrotnie osobiście zabiegała o tolerancję religijną u Karola II i innych członków rodziny królewskiej. Sama za przekonania religijne i organizację spotkań Towarzystwa Przyjaciół spędziła kilka lat w więzieniu, gdzie kontynuowała działalność pisarską. W 1669 r. poślubiła George’a Foxa, co jeszcze wzmocniło jej już i tak wysoką pozycję w Towarzystwie. Dzięki Margaret, Swarthmoor Hall stało się centralnym miejscem aktywności kwakrów, tam spotykano się na nabożeństwa, kopiowano i dystrybuowano pisma ulotne. Nawet w starszym wieku nie uniknęła prześladowań – ostatni raz aresztowano ją w wieku prawie 70 lat. Zmarła w 1702 r.

Omawiana edycja źródłowa bazuje na pośmiertnej publikacji zbioru twórczości Margaret Fell Fox przygotowanej przez jej córki w 1710 r. Składają się na nią: trzy wczesne pisma propagujące wiarę w Światło, zapis procesu sądowego i list do króla Karola II z lat sześćdziesiątych, a także traktat w obronie praw kobiet do wypowiedzania się w sprawach religii, wreszcie

⁴ *Anna Trapnel’s Report and Plea; or, a Narrative of Her Journey from London into Cornwall*, ed. H. Hinds, Toronto 2016 (The Other Voice in Early Modern Europe. The Toronto Series, vol. 50; Medieval and Renaissance Texts and Studies, vol. 503).

⁵ *Witness, Warning, and Prophecy. Quaker Women’s Writing, 1655–1700*, ed. T. Feroli, M. Olofson Thickstun, Toronto 2018 (The Other Voice in Early Modern Europe. The Toronto Series, vol. 60; Medieval and Renaissance Texts and Studies, vol. 527).

późne dzieła – skierowany do prześladowanych współwyznawców tekst w stylu profetycznym oraz autobiografia, umieszczona w omawianej edycji na początku, wbrew przyjętemu porządkowi chronologicznemu. Pisownia i składnia zostały zmodernizowane, podzielono także zbyt długie zdania, by ułatwić lekturę współczesnym czytelnikom. W przypisach podano miejsca w Biblii, do których odwołuje się Autorka.

We wstępie zawarto krótki życiorys Margaret Fell Fox, analizę jej stylu pisarskiego, podstawowe informacje o teologii kwakrów, jak również streszczenia poszczególnych utworów składających się na publikację. Szkoda, że nie postarano się o ocenę odbioru twórczości Fell i jej wpływu na pozostałe piszące kwakierki oraz samego George'a Foxa. Bardzo brakuje informacji o pozostałych pismach Fell i innych edycjach źródłowych. Redaktorki świadomie zrezygnowały ze stosowania terminu *quakers* jako prześmiewczego, pozostając wyłącznie przy oficjalnej nazwie Society of Friends. Wydaje się to nieco przesadzone, skoro termin ten szybko wszedł do powszechnego użycia i stosowała go sama Fell.

Wczesne pisma Margaret Fell – *To All the Professors of the World* oraz *A Testimony of the Touchstone for All Professions* z 1656 r., wzywające pozostałych chrześcijan do nawrócenia się, rozwijały centralny dogmat kwakrów o Wewnętrznym Świecie i dokonującej się właśnie paruzji. Dogmat zakładał, że Jezus Chrystus powrócił jako Słowo, Nasienie czy też Światło i ucieleśnia się w ten sposób w każdym nawróconym Przyjacielu. Tak oto dokonuje się Drugie Przyjście, a koniec świata jest bliski. Nawróceni byli przekonani, że Światło prowadzi ich we wszelkich poczynaniach i przy lekturze Biblii. Ufali również, że każdy człowiek ma w sobie Nasienie, musi tylko pozwolić Chrystusowi na zamieszkanie w sobie. W związku z tym Przyjaciele czuli obowiązek nawracania wszystkich bez względu na pochodzenie społeczne, płeć czy rasę. W ramach misji ewangelizacyjnej Margaret kolejny tekst wystosowała do żydów – *A Loving Salutation to the Seed of Abraham among the Jews* (1656). Namawia w nim starszych w wierze, by skierowali się ku Światłu i znów stali się ludem bożym. Warto odnotować, że Fell wyjątkowo powołuje się tu wyłącznie na księgi Starego Testamentu, starając się dostosować przekaz do grupy odbiorców.

Przyjaciele byli zobowiązani do podążania za Wewnętrznym Światłem, nie za prawami ustanowionymi przez ludzi, dlatego odmawiali składania przysięg. Nie uczestniczyli także w życiu religijnym Kościoła anglikańskiego. Nieposłuszeństwo to było w myśl Quaker Act z 1662 r. i Conventicle Act z 1664 r. podstawą do ich aresztowania. W *The Examination of Margaret Fell* z 1663/1664 r. – zapisie swojego procesu – Fell demonstrowa swoją odwagę, siłę wiary i moralną wyższość nad prześladowcami. Wypomina sędziom i prawodawcom, że choć mienia się chrześcijanami, karzą ludzi za wielbienie Boga we własnym domu. Podkreśla niesprawiedliwość prawa i niewinność kwakrów, ludzi pokojowo nastawionych i bogobożnych. Twierdzi, że ci, którzy sprawują ziemską władzę, nie mogą konkurować z Bogiem. Myśl

tę kontynuuje w liście do Karola II z 1666 r. (*A Letter Sent to the King*). Odważnie karci króla za bezpodstawne prześladowania Przyjaciół. Przypomina mu, że Bóg karze władców za niesprawiedliwość wobec ludu Bożego i już raz spełnił tę obietnicę, obalając poprzedniego Stuarta. Margaret prezentuje się jako posłanniczka Boga, kobieta aktywna politycznie, stawiająca czoła ciemnościom, napominająca samego monarchę.

Konsekwencją przekonania, że Chrystus ucieleśnił się w każdym z Przyjaciół, była negacja tradycyjnego porządku płciowego i hierarchii społecznej. Kobiety były uważane za równe mężczyznom i mogły wypowiadać się w sprawach wiary (przynajmniej w początkowym okresie istnienia ruchu). W najśłynniejszym swoim tekście – *Women's Speaking Justified. Proved, and Allowed of by the Scriptures* z 1666/1667 r. – Fell broni prawa kobiet do nauczania Słowa Bożego (należy przy tym pamiętać, że kwakrzy nie praktykowali kazań z ambony). Według niej tradycyjne podziały płciowe są dziełem ludzi, a nie Boga, który i mężczyzn, i kobiety stworzył na swoje podobieństwo. Wskazuje na bohaterki Nowego Testamentu, które prorokowały bądź wykazały się większą wiarą od apostołów (jak niewiasta namaszczone Jezusa alabastrowym olejkiem⁶). To kobiety towarzyszyły Chrystusowi podczas jego męki, to one jako pierwsze uwierzyły w jego zmartwychwstanie i przekazały światu radosną nowinę. Słynny zakaz wypowiadania się kobiet w kościele autorstwa św. Pawła⁷ obowiązywał według Fell w starym prawie, a nie w czasach jej współczesnych. Jednocześnie Autorka wskazuje fragmenty, w których sam św. Paweł wspominał o kobietach modlących się i prorokujących. Margaret przypomina także, że Bóg zesłał swojego Ducha na obie płcie. Według niej ludzie, którzy wypowiadają się przeciwko posłannictwu kobiet, kierują się nie Bożymi nakazami, ale podszeptem szatana.

Już jako żona George'a Foxa, Margaret rozwinęła swoje millenarystyczne przekonania w *The Daughter of Zion Awakend* z 1677 r. W profetycznym stylu zachęca współwyznawców, by wytrwali w wierze, teraz, gdy nastał koniec czasów. Warto zwrócić uwagę na elementy stylu, które wskazują, że autorką dzieła jest kobieta, i to walcząca o prawo do publicznej działalności religijnej. Fell używa metafor związanych z płcią, powtarza motyw Kościoła jako kobiety, ocenia oboje – Ewę i Adama – jako winnych nieposłuszeństwa. Ciekawe jest połączenie Ewy z niewiastą obleczoną w słońce z Apokalipsy św. Jana⁸, która, chroniona przez Boga, urodziła króla narodów, odkupując grzech pierwszej matki. Fox konkluduje, że i kobiety, i mężczyźni są przez swoją wiarę uświęceni, a w Chrystusie obie płcie są jednym.

Pod koniec życia autorka *Women's Speaking Justified* spisała swoją autobiografię – *A Relation of Margaret Fell, Her Birth, Life, Testimony, and Sufferings* (1690). Będąc starszą osobą, Margaret nie cieszyła się już taką

⁶ Mt 26, 6–13; Mk 14, 3–9; Łk 7, 37–50.

⁷ I Kor 14, 34–35; I Tm 2, 11–12.

⁸ Ap 12, 1–18.

pozycją w Towarzystwie Przyjaciół, przypomina więc czytelnikom, że była ich liderką, obrończynią i męczennicą. Podkreśla wielokrotne aresztowania, podróże do ośrodków kwakerskich rozsianych po kraju, a zwłaszcza osobiste audiencje u króla w obronie współwyznawców. Mimo wszystkich przeciwności losu, prezentuje się jako osoba spełniona rodzinnie i duchowo, prowadzona całe życie przez Boga.

Styl Fell był typowy dla kwaków czy, szerzej, radykalnych ugrupowań protestanckich. Zestawiała ze sobą ustępy różnych ksiąg biblijnych pochodzących z różnych tłumaczeń, często mieszając poszczególne fragmenty i tworząc w ten sposób nową, własną treść. Analiza tekstu wykazuje, że prawdopodobnie cytowała Biblię z pamięci oraz z krótkich notatek w sylwach (s. 28–38). Być może, skoro wierzyła, że kieruje nią Chrystus, uważała, że może dowolnie zmieniać tekst biblijny. Kolejną cechą charakterystyczną jest to, że Pismo Święte było jedyną podstawą jej argumentów. Redaktorki tomu uzasadniają ten fakt chrystocentryzmem kwaków, tym bardziej że przywoływane były głównie ewangelie oraz Księga Izajasza. Warto tu jednak dodać problem nowożytnego szkolnictwa dziewcząt, gdzie nauka czytania opierała się właśnie na lekturze Pisma, nie pozostawiając wiele możliwości na zaznajomienie uczennic z innymi tekstami literackimi. Margaret nie miała też okazji poznać języków biblijnych. Nie przeszkodziło jej to bynajmniej w byciu duchową przywódczynią, jako że dla kwaków gruntowna edukacja nie miała większego znaczenia, odkąd źródłem objawienia było dla nich Wewnętrzne Światło.

Omawiana tu edycja wybranych pism Margaret Fell Fox jest ważnym wkładem w popularyzację tej nietuzinkowej postaci, a także szerzej – działalności członkiń Towarzystwa Przyjaciół i wkładu kobiet w rozwój Kościołów protestanckich. Tytułowe *Women's Speaking Justified* jest wyjątkowym (choć nie jedynym wśród kwakerek) głosem w obronie kaznodziejstwa kobiet – postulatu wciąż, po kilkuset latach, podnoszonego w Kościołach chrześcijańskich. Warto jednocześnie docenić, że redaktorki tomu, poza tym najbardziej znanym utworem, zdecydowały się na włączenie innych pism Fell, które ukazują jej wszechstronną, w tym misyjną i polityczną, działalność na rzecz kwaków. Jest to niezwykle ważne dla pokazania, że aktywność kobiet w przeszłości miała doniosłe znaczenie nie tylko z punktu widzenia historii samych kobiet, lecz także ogółu społeczeństwa i kultury chrześcijańskiej.

Jaśmina Korczak-Siedlecka
Warszawa